

Maksym Tymo
Ukraiński Katolicki Uniwersytet
Lwów

Bizantyjska hymnografia liturgiczna jako źródło teologiczne

Hymnografia a teologia liturgiczna

Liturgia Kościoła zawsze była i pozostaje rdzeniem jego życia. Już pierwsze wzmianki o chrześcijanach, pozostawione na kartach Nowego Testamentu i w dokumentach historycznych dają świadectwa o ich modlitwie, której towarzyszy śpiew psalmów i hymnów doksologicznych. Radości Ewangelii oraz rzeczywistości nowego życia, darowanego przez Chrystusa, pierwsi chrześcijanie doświadczali przede wszystkim w kontekście wspólnej liturgii. Oprócz tego, od czasów nowotestamentalnych i w ciągu całej historii Kościoła, liturgia ciągle rozwijała się i była ubogacana przez nowe elementy. Wśród nich ważne miejsce zajmowały modlitewne teksty liturgiczne.

Teksty, którymi w ciągu wielu wieków modlił się Kościół, są nośnikami bogactwa myśli teologicznej i wyrażają żywe doświadczenie wiary. Ze względu na to tradycja liturgiczna nie może zostać zignorowana przez teologa jako coś mało wartościowego. Teologia musi być zakorzeniona w żywym doświadczeniu Boga, a doświadczenie liturgiczne służy właśnie temu celowi. Stąd wypływa jedno z głównych zadań teologii, którym jest systematyczne ukazywanie i wyjaśnianie liturgicznej tradycji Kościoła oraz jej analiza teologiczna.

Przedmiotem naszego zainteresowania jest bizantyjska hymnografia liturgiczna, a zwłaszcza jej treść teologiczna. Właśnie ten fakt stawia nas już przed pewnym problemem metodologicznym: czy teksty liturgiczne można zaliczać do autorytatywnych źródeł teologicznych i wyciągać z nich wnioski teologiczne? Jeżeli tak, to w jaki sposób to robić i jakich metod używać? Współczesna nauka teologiczna na postawione tu pytania odpowiada zazwyczaj pozytywnie. W ciągu ostatnich dziesięcioleci w liturgice, dogmatyce, historii Kościoła oraz bizantynistyce na nowo przemyślano i lepiej doceniono rolę i wagę hymnografii bizantyjskiej, zwłaszcza jej treści teologicznej¹. Wypracowano także wiele różnych podejść metodologicznych do badania tych tekstów.

Wartość teologiczna tekstów liturgicznych zakorzeniona jest przede wszystkim w starożytnej zasadzie *lex orandi – lex credendi*, na nowo docenionej w teologii współczesnej. Według niej, modlitwa Kościoła jest szczególnym miejscem uświadomienia i przeżycia głównych prawd dogmatycznych i, w związku z tym, najbardziej autorytatywnym ich wyrazem². Dlatego teksty liturgiczne należy uważać za jedno z najważniejszych źródeł Tradycji Kościoła obok postanowień soborów powszechnych, pism Ojców, ikonografii itd. Także „nauka o liturgii”, według trafnej wypowiedzi prawosławnego teologa i liturgisty Aleksandra Szmemana, nie może nie być nauką teologiczną, zaś teologia nie może obejść się bez nauki o liturgii³. Właśnie dlatego podstawowym i najważniejszym zadaniem teologii liturgicznej jest odsłanianie teologicznych treści liturgii⁴. Oczywiście „nośnikiem” takich treści są najpierw, choć nie wyłącznie, teksty modlitwy Kościoła.

Klucz do rozumienia tak określonej ważności teologicznej tekstów liturgicznych można znaleźć na dwóch płaszczyznach: na płaszczyźnie uświadomienia kontekstu *historycznego* powstania tych tekstów oraz na płaszczyźnie ich *aktualnego* miejsca w życiu Kościoła. Należy podkreślić, że wszystkie gatunki hymnograficzne pojawiły się i zostały ukształtowane w swoim czasie na podstawie materiału biblijnego, zwłaszcza psalmów. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu jest bez wątpienia głównym

---

¹ Por. C. Davis, *Liturgy and Doctrine*, London 1960.

² Por. A. Szmeman, *Wwedenije w liturgičeskoje bogosłowije*, Moskwa 1996, s. 25.

³ Por. tamże.

⁴ Por. tamże, s. 24.

źródłem natchnienia dla hymnografów. Dla wielu *troparionów*, *stycher* oraz pieśni *kanonu*, opowieści i fragmenty biblijne służą jako osnowa tekstologiczna⁵. Dla badacza tekstów liturgicznych zadaniem pierwszorzędnej wagi jest więc odnalezienie w nich cytatów, aluzji oraz obrazów biblijnych i ich odpowiednie odczytanie.

Używanie materiału biblijnego przez hymnografów bizantyjskich ściśle przeplata się ze stosowaniem tradycyjnej egzegezy ojców Kościoła. Ten rodzaj egzegezy opierał się na zasadach światopoglądowych i filozoficznych całkowicie odmiennych od tych, które są stosowane w nauce współczesnej. Były one jednak powszechnie akceptowane w antycznym i średniowiecznym chrześcijaństwie bizantyjskim⁶. Zastanówmy się nad dwiema metodami egzegetycznymi, jakie pozostawiły zauważalne ślady w tekstach liturgicznych Bożego Narodzenia, czyli nad metodą typologiczną oraz mistyczno-typologiczną.

Typologiczny rodzaj egzegezy wywodzi się jeszcze od św. Pawła, który w Listach korzysta czasem z duchowego, alegorycznego wyjaśniania wydarzeń starotestamentowych, używając przy tym słowa „obraz” (τύπος), jak w Rz 5, 14 czy 1 Kor, 10, 4. Taki rodzaj egzegezy z czasem został przyswojony w Aleksandrii i rozwinięty przez przedstawiceli tamtejszej szkoły teologicznej. Opiera się on na relacjach między dwoma Testamentami. W świetle Nowego Testamentu wydarzenia starotestamentalne zyskują ważne znaczenie jako prototypy, które próbuje wydobyć egzegeta. Typologiczny sposób tłumaczenia ma na celu wyrazić treść i wewnętrzne znaczenie wydarzenia starotestamentalnego w stosunku do wydarzenia nowotestamentalnego⁷

Z metody typologicznej wypływa inna, nie mniej ważna i z powodzeniem zastosowana przez liturgiczną tradycję hymnograficzną, a mianowicie metoda mistyczno-typologiczna. Ten rodzaj egzegezy ma na celu ukazać treść, a czasem i znaczenie wydarzenia, czy jakiegoś zdania, potrzebną do wewnętrznego przeżycia modlącego się człowieka, by pomóc mu stać się współuczestnikiem opisanego wydarzenia i przeżyć go jako własne wydarzenie duchowe⁸. Tu wydarzenia starotestamentalne lub nowotestamen-

---

⁵ Por. *Anthologion di tutto l'anno*, Roma 1999.

⁶ Por. J. Meyendorff, *Wizantijskoje bogosłowije*, Moskwa 2001, s. 42–44.

⁷ Por. E. Mazza, *Mystagogy*, New York 1989, s. 10.

⁸ Por. I. Ałfiejew, *Priepodobnyj Simeon Nowyj Bogosłow i Prawosławnoje Predanije*, Moskwa 1998, s. 70.

talne korelują między sobą już nie w tym stopniu co poprzednio, ale raczej występują jako prototyp stanu duchowego człowieka.

Przyswojenie przez autorów tekstów liturgicznych materiału biblijnego charakteryzuje się też stosowaniem środków literackich. W tekstach liturgicznych spotykamy niewiele bezpośrednich cytatów z Biblii, a w większości przypadków są to przekazy, parafrazy lub aluzje. Przypomina o tym w jednej ze swoich prac Mirosław-Iwan Lubacziwskij, pisząc, że jeżeli w liturgii jest wykorzystywane Pismo Święte, to nie oznacza to, że autor po prostu używa niektórych biblijnych wersetów. On raczej czerpie ze skarbcza swojej znajomości Pisma Świętego i przekazuje je własnymi słowami i zdaniami. W ten sposób jego własne hymny nabierają „charakteru świętości”⁹ Hymnografowie chętnie wyrażają teksty biblijne własnymi słowami lub przekazują je w poszerzonej, zmienionej formie. Co więcej, same wypowiedzi biblijne, idee oraz obrazy służą czasem jako punkt wyjścia dla rozwoju własnej myśli twórcy hymnów. Taki sposób poetyckiej przeróbki tekstów Biblii daje możliwość rozwijania i akcentowania pewnych treści teologicznych przez umiejętne nawiązanie do opowieści autorów biblijnych¹⁰. Z historycznego punktu widzenia warto podkreślić, że autorami większości hymnów liturgicznych Cerkwi bizantyjskiej, bezpośrednio lub pośrednio, byli najwybitniejsi teologowie tej tradycji, zaliczeni później w poczet świętych ojców Kościoła oraz twórców i obrońców bizantyjskiego prawosławia. O bezpośrednim autorstwie mówimy, mając na myśli tych ojców, którzy własnoręcznie pisali utwory liturgiczne (częściowo Bazyli Wielki i Jan Chryzostom, Roman Melodos, Jan Damasceński, Teodor Studyta). Co się tyczy „autorstwa pośredniego”, to tu mamy na myśli liczne przypadki używania dzieł patrystycznych do sporządzenia tekstów liturgicznych przez późniejszych autorów bizantyjskich.

Dzieła ojców są nie mniej ważnymi od Biblii źródłami hymnografii. Choć kwestia ich przyswojenia przez autorów hymnów liturgicznych nie jest do końca wyjaśniona i jeszcze wymaga rzetelnego i głębokiego przebadania, jednak pozostaje faktem, że twórcy tekstów liturgicznych, oprócz materiału biblijnego, w dużym stopniu korzystali ze spuścizny patrystycznej. To ko-

---

⁹ Por. M. J. Lubacziwskij, *Des hl. Basilii liturgischer Kampf gegen den Arianismus*, „Zeitschrift für Katholische Theologie”, 1942, nr 2, s. 36.

¹⁰ Por. J. Bagglej, *Festival Icons for the Christian Year*, Crestwood 2000, s. 42.

rzystanie mogło mieć formę hymnograficznej przeróbki oddzielnych części homilii czy innych dzieł. Jego przejawem mogło być częste nawiązywanie do myśli pewnego ojca lub ograniczanie się do używania teologicznej czy ascetycznej terminologii szczególnie charakterystycznej dla danego autora. Wskutek tego hymny i śpiewy cerkiewne stały się prawdziwą „poetycką encyklopedią duchowości i teologii ojców”¹¹. Trudno powiedzieć z absolutną pewnością, które konkretne źródła patrystyczne były dostępne dla tego lub innego hymnografa, jednak analiza literacka tekstów daje podstawy do pewnych przypuszczeń. Uważa się, że pierwotnymi źródłami patrystycznymi tekstów liturgicznych wielkich świąt są w pierwszym rzędzie homilie na te święta. Na przykład jednym z najbardziej autorytatywnych przykładów homilii, które miały znaczący wpływ na rozumienie świąt w tradycji bizantyjskiej, zwłaszcza na ukształtowanie hymnografii, jest „Siedem Słów” Grzegorza Teologa¹².

Źródła patrystycznych nie należy jednak ograniczać wyłącznie do utworów pisanych, jakie hymnografowie mogli czytać osobiście. Spuścizna ojców Kościoła mogła być przyswajana przez autorów hymnów liturgicznych także w postaci myśli oraz idei teologicznych, ponieważ pozycje teologiczne danego autora często kształtowały ogólną świadomość teologiczną danej epoki. Odnośnie do samego *sposobu* używania źródeł patrystycznych przez autorów tekstów liturgicznych trzeba zauważyć, że charakterystyczna dla nich była tendencja do wykorzystywania cytatów dosłownych. Jednak w wielu przypadkach autorzy pieśni liturgicznych używają materiału patrystycznego, podobnie jak i biblijnego, twórczo: wplatają go w główny wątek własnych myśli w postaci aluzji lub parafraz, albo poetycko rozwijają jego idee.

Należy zaznaczyć także kontekst polemiczno-apologetyczny powstania wielu hymnów liturgicznych. Duża ich liczba została napisana na tle pewnych sporów dogmatycznych w celu przekazania wiernym rozstrzygnięć soborowych, a także ortodoksyjnych sformułowań teologicznych.

Co się tyczy stałego „ożywiania” treści historycznych przez ich aktualne stosowanie w liturgii, to ten czynnik wydaje się być jeszcze ważniejszy dla rozumienia miejsca tekstów liturgicznych w Tradycji Kościoła. Właśnie po-

---

¹¹ J. Meyendorff, *Wizantijskoje bogosłowije*, dz. cyt., s. 221.

Por. J. B. Pitra, *L'Hymnographie de l'Eglise grecque*, Rome 1867, s. 75.

przez ciągłe używanie w modlitwie wspólnotowej, tekst staje się środkiem przekazywania wiernym pewnych prawd (katechetycznych, dogmatycznych, ascetycznych). Świadectwem takiego katechetycznego wykorzystania liturgii może być dawna praktyka katechezy liturgicznej, sięgająca swoimi korzeniami czasów pierwszych chrześcijan, aż do IV wieku. Wydaje się, że najważniejszym przeznaczeniem tekstów liturgicznych było tu uzmysłowienie doniosłych orzeczeń dogmatycznych każdemu wiernemu i pomoc, by przeniknęły „z głowy do serca”. Właśnie w tym kontekście współczesny badacz prawosławny, metropolita Iłarion Ałfejew zauważa, że prawdy chrześcijańskiej wiary winny być nie tyle przemyślane czy uzasadnione, ile przeżyte przez wierzącego w doświadczeniu modlitewnym¹³.

Ponieważ teologowie uświadomili sobie przedstawiony wyżej związek liturgii z teologią w znacznej mierze dopiero w XX wieku, zwłaszcza w jego drugiej połowie, to jest oczywiste, że jego konsekwencje nie zostały jeszcze całkowicie wdrożone w praktyce i wymagają wysiłków. W pierwszym rzędzie dotyczy to praktycznie całkowitego braku wydań krytycznych i opracowań źródeł liturgicznych Cerkwi bizantyjskiej, choćby tekstów *Menologionu*. Brak gruntownych badań autorstwa, teologiczno-historycznego kontekstu powstania, poetycko-retorycznej struktury i teologicznej treści tych tekstów stawia przed badaczem dość dużo problemów. Przyjrzymy się i krótko opiszemy te trudności, które spotyka się przy próbie naukowego badania tekstów liturgicznych.

Najpierw trzeba powiedzieć, że istnieje problem autorstwa utworów hymnograficznych. Większość śpiewów liturgicznych, które przetrwały do dziś i znajdują się w księgach liturgicznych, jest anonimowa. Natomiast autorstwo wielu *stycher*, *kontakionów*, *troparionów* i *kanonów*, które w niektórych wydaniach są podpisane imionami znanych hymnografów, jest wątpliwe lub nieuzasadnione. Niewyjaśnione pozostaje zagadnienie ścisłego datowania powstania tekstów liturgicznych, choć przybliżone ich datowanie jest w większości przypadków ustalone. Wyliczone okoliczności utrudniają sprawę analizy tekstów z perspektywy tego kontekstu historycznego, w którym one powstały¹⁴.

---

¹³ Por. I. Ałfejew, *Christos – Pobieditel Ada. Tema szostestwija wo ad w wostoczno-christianskoj tradicii*, Sankt-Peterburg 2001, s. 200.

¹⁴ Por. tamże, s. 199.

Trudności innego rodzaju stwarza fakt, że według gatunku literackiego i formy, są to teksty poetyckie, dlatego ich język nie jest konceptualno-systematyczny, ale raczej obrazowo-metaforyczny. Ponadto teksty te są *śpiewami*, czyli tekstami modlitewnymi, przeznaczonymi dla wspólnie śpiewanej liturgii kościelnej. Dlatego zawarte w nich treści teologiczne nie są prezentowane w sposób konsekwentny i pełny, choć w księgach liturgicznych znajdujemy zbiór prawd dogmatycznych w ich najbardziej wyraźnym, wyrafinowanym, zwartym i teologicznie sprawdzonym wyrazie¹⁵.

Metody badania tekstów liturgicznych

Biorąc pod uwagę powyższe uwagi, można dojść do wniosku, iż problem metodologii analizy tekstów liturgicznych jest dość skomplikowany. Możliwe, że właśnie przez to we współczesnej nauce teologicznej nie znajdujemy jednej, ogólnie przyjętej i należycie opracowanej metody badania hymnografii liturgicznej. Wśród opublikowanych prac współczesnych autorów można znaleźć dzieła poświęcone badaniu poszczególnych zagadnień teologicznych i tematów ukazanych w tekstach liturgicznych. Na tym miejscu ograniczymy się do krótkiego przedstawienia koncepcji dwóch autorów, którzy proponują pewne zasadnicze kryteria badania tekstów liturgicznych. Są to: już wspomniany rosyjski teolog prawosławny Iłarion Alfejew oraz fińska badaczka *Akadytystu Zwiastowania Bogurodzicy*, Leena Mary Peltomaa.

Iłarion Alfejew twierdzi, że teksty liturgiczne należy badać przede wszystkim z punktu widzenia ich treści teologiczno-dogmatycznej. W kilku swoich pracach często porusza i akcentuje tę sprawę. Choć Alfejew nie formułuje ścisłych zasad teoretycznych naukowego badania tekstów liturgicznych, to stosuje je w praktyce przy okazji ukazywania poszczególnych tematów dogmatycznych. Stanowisko tego autora przedstawione zostało najpełniej w jego pracy *Chrystus – zwycięzca piekieł. Temat zejścia do piekieł w tradycji wschodnio-chrześcijańskiej*, w której rozpatruje on teksty liturgiczne w ich jakości autorytatywnego źródła Tradycji kościelnej i bada je, stawiając na jednym poziomie z dziełami patrystycznymi. We wspomnianej pracy można wyodrębnić kilka głównych zasad, którymi autor kieruje się przy teologicznym badaniu tekstów liturgicznych:

Por. tamże, s. 200.

– hymny cerkiewne zawierają wypowiedzi i zwroty, które mają nie mniejszą wartość dogmatyczną od dzieł patrystycznych, dlatego należy analizować ich treść literalną, biorąc jednak pod uwagę ich specyficzny język metafor, obrazów oraz symboli;

– metaforyczny język hymnografów nie pomniejsza autorytetu dogmatycznego idei wyrażonych w hymnach i stanowi środek właściwy dla wyrażania idei teologicznych;

– rozpatrując określoną grupę tekstów, należy je porównywać z innymi tekstami liturgicznymi, które wyrażają takie same lub podobne idee, ponieważ teksty liturgiczne stanowią integralną całość w zakresie teologicznej i modlitewnej refleksji nad prawdami wiary¹⁶.

Nad teoretycznymi zagadnieniami dotyczącymi badań hymnów bardziej szczegółowo zastanawia się Leena Mary Peltomaa w swojej pracy *Obraz Matki Boskiej w Akatyście*, która jest gruntowną rozprawą mariologiczną. Autorka szczególną uwagę poświęciła metodzie. Badaczka podkreśla analizę samego tekstu oryginału i wagę komentarza lingwistycznego¹⁷. Jej zdaniem teksty liturgiczne tradycji bizantyjskiej należy rozpatrywać nie tylko jako poezję, ale także jako teksty, które przyczyniły się do rozwoju teologii¹⁸. Dlatego Peltomaa kładzie szczególny nacisk na analizę metafor (tak pochodzenia biblijnego, jak i wytworzonych przez tradycję kościelną) oraz na wyjaśnianie poetyckich obrazów, które zawierają ważne treści teologiczne. Istotną część badań, według autorki, stanowi również porównanie tekstów liturgicznych z tekstami patrystycznymi w homiliach na odpowiedni temat. Przedstawione wyżej podstawowe zasady, które uzasadniają możliwość i celowość badań teologicznych hymnografii liturgicznej, a także specyficzne metodologiczne podejścia do jej badań naukowych, pozwalają nam określić samą metodę. Będzie ona zawierać następujące elementy:

a) analityczne czytanie autentycznego tekstu w celu ujawnienia jego właściwej treści. Głównym zadaniem naukowca na tym etapie jest dowiedzieć się, co mówią same teksty; z tego powodu ten etap wydaje się dla nas najważniejszy;

Por. tamże.

¹⁷ Por. L. M. Peltomaa, *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, Leiden 2001, s. 26.

¹⁸ Por. tamże, s. 28.

b) językowo-teologiczna analiza poszczególnych zwrotów i terminów, oraz wyjaśnienie znaczenia słów i zwrotów z uwzględnieniem narzędzi poetyckich i retorycznych;

c) porównanie tekstu z jego źródłami: biblijnymi, patrystycznymi (a nawet apokryficznymi). Ten etap jest w rzeczywistości próbą rozpoznania i odczytania podobieństwa tekstu liturgicznego (lub konkretnego wyrazu) z jego źródłem;

d) odczytanie tekstu z uwzględnieniem równoległych miejsc w innych tekstach liturgicznych. Przez pojęcie miejsc równoległych rozumie się w tym kontekście te śpiewy liturgiczne, które rozwijają podobny temat, używają podobnych wyrażań lub idei.

W praktyce powyższe etapy metody badań nie muszą być stosowane z zachowaniem określonej kolejności. W zależności od rodzaju badanego materiału, jego struktury tematycznej można je stosować w najbardziej odpowiedniej kolejności.

Podsumowując, należy stwierdzić, że bizantyjska hymnografia liturgiczna stanowi nieodłączną część tradycji Kościoła. Dlatego teologia nie może się obejść bez badania liturgii, jej treści i symboli. Z drugiej strony, aby wykonać wartościową i pełną pracę badawczą nad hymnografią bizantyjską, liturgista musi być znawcą różnych dziedzin teologii: biblistyki, dogmatyki czy patrystyki. Oprócz tego praca badawcza wymaga znajomości kontekstu kulturowego epoki bizantyjskiej, w której powstawały omawiane teksty. Biorąc pod uwagę ukazane aspekty, a także korzystając z przedstawionych powyżej zasad metodologicznych, liturgista może odczytać sens teologiczny hymnografii i uzmysłowić go dzisiejszemu Kościołowi.

Byzantine liturgical Hymnography as a theological Source

Summary

The author of the article deals with the methodology of research of liturgical texts. He proposes the thesis that the Byzantine liturgical hymnography is an inseparable part of Church's tradition. That's why the theology cannot do without investigation of the liturgy, its content and symbols. On the other hand, for the valuable and full research of the Byzantine hymnography the liturgist should be an expert in different branches of theology: biblics, dogmatics or patristics. In spite of this, the research requires the knowledge of the cultural context of Byzantine epoch, in which the discussed texts arose. It is also necessary to take into consideration methodological roles which let the theological sense of hymnography to be read and transmitted to the Church of today.